

המרכיב העברי בידיש – עדות להשכלתו של הכותב?

שני חיבורים בידיש, בולטים במיוחד בהיקפם הרחב ובריבוי הנושאים והעניינים הנדונים בהם, הגיעו לידינו מן העשור השני של המאה ה-18: הזיכרונות שגליקל בת ליב (הידועה יותר בכינוי גליקל האמל) התחילה לכתוב בשנת 1691,¹ ו"רי בשרייבונג פון שבתי צבי" שחיבר ר' ליב עוזרש,² שמש בית הכנסת האשכנזי באמשטרדם, בשנים 1717–1718, זמן קצר לפני שגליקל רשמה את הדברים האחרונים בחיבורה. קווים משותפים רבים לשתי היצירות נוסף על היות מחבריהן בני זמן אחד ומקומות לא רחוקים זה מזה, ונוסף על העובדה שפרי עטם לא ראה את אור הדפוס אלא מאות שנים אחרי כתיבתו. אף כי הבשרייבונג הוא למעשה תיאור חייו של שבתי צבי וחיי העולם היהודי בזמנו ובחמשת העשורים שאחרי המרתו, לגבי מחברו – שבתי מאמין שאבדה לו אמונתו – זהו ספר זיכרונות ויודי אישי.³ גם מרת גליקל וגם ר' ליב פונים אפוא אל העבר כדי לתאר אותו, שניהם רושמים לא רק את אשר חוו בעצמם אלא גם את אשר למדו מקריאה או משמיעה, שניהם עושים זאת בדרך של התבטאות אישית ישירה, ושניהם כותבים את חיבוריהם בידיש עתירת יסודות עבריים. להלן רוגמה מסיפור מעשי שבתי צבי:

בקצור, מן פונד אין דיא זעלביגי צייט קיין ביון יהודי, קיין רשע, ווארן אלי מהרהר בתשובה דז ראש גלייכן תשובה זיין לעבי טאג ניט איז גזעהן אורד

1 ראו גליקל, זיכרונות 1691–1719, ההדירה ותרגמה מידיש ח' טורניאנסקי, ירושלים 2006 (להלן גליקל).

2 ראו סיפור מעשי שבתי צבי, כשרייבונג פון שבתי צבי מאת ר' ליב ב"ר עוזר, אמשטרדם תע"א – תע"ח, יצא לאור מכתבי-יד המחבר עם תרגום, מבוא והערות מאת זלמן שור, ערכו והתקינו לרפוס שלמה צוקר ורבקה פלסר, ירושלים 1978.

3 ראו את עבודתה הסמינריונית המחקרית לתואר מ"א של א' שפירא, כשרייבונג פון שבתי צבי: היסטוריוגרפיה ואוטוביוגרפיה בחיבורו של ר' ליב בן עוזר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2015.

גהערט גווארן. אונ' טעטן אנדרשט ניקש אז יום ולילה אין כתי כנסיות ובתי מדרשים איר צייט פר ברענגטן אונ' דז מיט גרושי כוונה אונ' תשובה שלמה. [...] קיין יהודי איז לגמרי קיין מו"מ [משא ומתן] נאך גאנגן, דיא קראמן זיין ממש אל גשלאסן גוועזן, קיין בעל מלאכה איז צו זיין ווערק גאנגן רק אלש מתעסק בשק ובתענית גוועזן. איטליכר האט נור גזוכט זיין סחורה אויש צו פר קויפן וואש נון דר פור האט קריגן קעגן, איר כלי בית פר קויפט כדי ניט זאל אויף גהאלטן ווערן ווען משיח ווערט נגלה ווערן, דז אלי' הנביא ווערט קומן לבשר הקץ דז זונדר איינגי אויף האלטונג זאל קעגן מיט גין. אויך האט קיין יהודי דעם אנדרן ניקש דארפן אב קויפן, דען מן האט אויש גרופן דז זיך קיינר זאל דר וועגן וואש פון איין יהודי'דין חבר צו קויפן בחרם בהאלבן דעם קנס של ממון וחרפות וביישים דיא ער איז צו פר ווארטן גוועזן, דען דז ווער איין צייכן דז ער ניט זעלט מאמין זיין אין ש"צ [שבתי צבי], זא איז ער איין כופר. האבן אויך די זעלביגי לייט דיא ניקש פון ש"צ האבן וועלטן האלטן כופרים גהיישן, ממש איר דם מתיר גוועזן. זעלכי תשובה איז אלש גשעהן בשנת חמשת אלפים וארבע מאות וששה ועשרים לב"ע [לבריאת עולם]. אונ' איר וועט וועלן מיינן דז איך זעלכש על דרך גזומא דא הער אב גשריכן, מושט איר ווישן דז איך נאך ניט האב דיא העלפט דא הער גשטעלט וויא מיר איז דר צילט גווארן מאנשי אמת אונ' דז ניט פון איינס רק למאות אנשי מעשה דיא וואונדר אונ' צייכן פר ציילט האבן וואש פר תשובה אין אונזר מדינות איז גשעהן. אבר אין טורקייא נאך צעהן מול זא פיל, דען שם האט מן זיא מוזר גוועזן צו דר תשובה אונ' האבן כמה וכמה נסים גזעהן אונ' מיר האבן אלש במדינות אלו דורך כתבים גהאט ואינו דומה ראי' לשמיעה, זא דז ממש אין להאמין איז וואש תשובה בימים ההם גשעהן איז.⁴

[תרגום] בקצור, באותה שעה לא נמצא יהודי רע או רשע, כי כל אדם היה מהרהר בתשובה, ותשובה כזאת לא נראתה ולא נשמעה מעולם. ולא היו עושים דבר אלא היו ישובים יומם ולילה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, שקועים בכווונות גדולות ובתשובה שלמה. [...] שום יהודי לא עסק במו"מ [במסחר], החנויות היו נעולות, האומנים לא היו עוסקים במלאכתם, רק התעסקו בשק ובתענית. כל אדם השתדל למכור את סחורתו בכל מחיר שינתן לו ולמכור את כלי הבית, לבל יעכב כלל כשיתגלה המשיח, וכשיבוא אליהו הנביא לבשר את הקץ

4 בשרייבונג פון שבתי צבי (לעיל הערה 2), עמ' 41-43.

יוכל ללכת עמו מיד בלי שהיות. ואסור היה ליהודי לקנות משהו מחברו, כי הכריזו שכל יהודי הקונה דבר מחברו יהא בחרם, מלבד קנס ממון וחרפות וביזוים שיעשו לו, כיון שיש בזה סימן שאינו מאמין בשבתי צבי והוא כופר. על כן גם נקראו האנשים שלא רצו להאמין בשבתי צבי כופרים ודמם ממש הותר. תשובה כזאת היתה בשנת חמשת אלפים וארבע מאות וששה ועשרים לב"ע. שמה תאמרו שכתבתי זאת על דרך גוזמא, להוי ידוע לכם שלא כתבתי אפילו חצי ממה שספרו לי אנשי אמת, ולא אחד בלבד כי אם מאות אנשי מעשה שספרו אותות ומופתים על התשובה שנעשתה במדינותינו. אולם בטורקיה עוד הגרילו לעשות פי עשרה, כי שם זרזו אותם לתשובה ושם ראו לפנייהם כמה וכמה נסים ואנחנו במדינות אלו קבלנו זאת רק בכתבים ואינה דומה ראייה לשמיעה, עד שממש אין להאמין איזו תשובה נעשתה בימים ההם.⁵

כידוע הציע מקס ויינרייך⁶ הבחנה בין שני סוגים של יסודות מן המרכיב העברי לא רק בידיש אלא בלשונות היהודים כולן: "עברית ממש" (או "עברית משובצת" במינוחו של משה בר-אשר), שעיקרה מובאות מן הכתובים בלשון הקודש, ו"עברית מותכת" (או "עברית משוקעת" כלשונו), אשר כשמה כן היא – עברית שנקלטה והותכה בלשון היהודית והפכה חלק חי ואינטגרלי שלה.

היסודות העבריים הרבים בחיבורו של ר' ליב מעידים היטב על הבחנה זו, ואילו דמותו של הטקסט בשלמותו מעידה על היותו כתוב בלשון האופיינית שאוריאלי ויינרייך כינה "נוסח סופרים",⁷ זו התערובת הצפופה של יידיש – על היסודות העבריים המותכים בה – ושל "עברית מקש", שנתונות בה תעודות הקהל מתחום התרבות האשכנזי, החל בפנקסי תקנות של קהילות וחברות וכלה בכרוזים וזיכרונות דברים ועוד רישומים למיניהם.

גם אם אין בידינו מידע על חינוכו ולימודיו של ר' ליב בן עוזר, סביר להניח שגם הוא, כמו יתר הבנים בזמנו ומקומו, למד ב"חדר", וכמו רבים מהם עשה גם הוא פרק זמן בישיבה. איננו יודעים כיצד והיכן רכש לו את לשון הסופרים המקצועית, אך ברור שהכשרתו, שנתנה בידו יכולת לחבר שיר חנוכה דו-לשוני יפה ומתוחכם, עם נוסחים סטרופיים מקבילים בעברית וביידיש,⁸ הכינה אותו בוודאי גם לתפקידו

5 שם, שם.

6 ראו מ' ווינרנר, געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפראך, כרך ב, ניו יארק 1973, סעיף 99.

7 ראו א' ווינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242–252; כה (תשכ"א), עמ' 57–80, 180–196.

8 שירו הדו-לשוני של ר' ליב בר' עוזר לשבת חנוכה הופיע לראשונה בברכת המזון, ראש בעשן

כ"שמש ונאמן דק"ק אמשטירלדס". בעצם נוסח כתיבתו יש יסוד להניח שמילא, נוסף על תפקיד זה, גם תפקיד של שמש בית הדין וגם תפקיד של סופר בקהילתו או באחד ממוסדותיה, או לפחות עסק, ולו לעת מצוא, בכתיבת תעודות ומסמכים. מאחר ששליטתו בלשון הקודש איננה מוטלת בספק, מעוררת פליאה העובדה כי, בניגוד למחברי הכרוניקות למיניהן שקדמו לו באשכנז, לא פנה ר' לייב בן עוזר ללשון הקודש לשם כתיבת סיפור מעשי שבתי צבי. האם הלך אל "לשון הסופרים" משום שביקש להעניק לכתוב את הנימה הרשמית והסמכותית המתלווה לה? התשובה שלילית כהחלט, שהרי שלטת בחיבורו נימה אוטוביוגרפית, של סיפור אישי, מספרת ומתארת, מסבירה ומנסה לשכנע ואף משתפת את הקורא (ובראש וראשונה את צאצאיו שלו) בהרהורי המחבר ובתמיהותיו. ואולי נובעת פנייתו ללשון המעורבת יידיש ועברית מעצם תחושתו שחיבורו אינו אלא עדותו האישית, וידויו הפרטי של מאמין לשעבר המגלה את האמת, ושואץ כמוה תואמת את צרכיה של כתיבה כזאת הן מצד מהות תוכנה הן מצד הגישה אל הקורא.⁹

לגליקל בת לייב, לעומת זאת, לא הייתה הפנייה לכתיבה ביידיש פועל יוצא מבחירה בין אפשרויות אלא האפשרות היחידה שעמדה לפניה, שכן יידיש, לשון דיבורה, הייתה לה – כמו לרובן המכריע של הנשים ולחלק לא מבוטל של הגברים – לשון כתיבה מובנת יחידה. בשורות המעטות שהקדישה בחיבורה לילדותה היא מזכירה רק כי לילדיו, בנים כבנות, נתן אביה חינוך "במילי דשמיא ובמילי דעלמא", ושעל מלחמת שוורדיה במלך דנמרק אינה יכולה להרחיב משום שזה אירע בילדותה, כשהייתה בת עשר לערך, וכילדה היה עליה לשבת ב"חדר".¹⁰

ידיעותינו על חינוך הבנות בעת ההיא דלות עד מאוד ואין בהן כדי ללמדנו דבר, לא על תוכני הלימוד בחדר ולא על משמעות ה"מילי דשמיא ומילי דעלמא" שנקנו להן שם או במקום אחר. מניין אם כן בא לגליקל שפע היסודות העבריים שבלשון חיבורה, המורגם להלן?

מיין פרוימי גרוישמויטר ע"ה [עליה השלום] נאך איין וויניק משכנות גיהאט, דאר זיא זיך מיט אירי יתומי' פון ארנערט. דיא בידי יתומי' זענין גיוועזין דודתי אולק אונ' אמי מורתי מרת בילה ת"י [תאריך ימיה]. ענטליך האט

כמנהג אשכנז ופולין, אמשטירדס ת"ב, ושב ונרפס במהדורות העוקבות של הספר, המכונה ביידיש "בענטשערל". ראו ח' טורניאנסקי, "ה'בענטשערל' והזמירות ביידיש", עלי ספר י (תשמ"ב), עמ' 51–92.

9 ראו ח' טורניאנסקי, "לייב בן עוזר, סיפור מעשי שבתי צבי – בשרייבונג פון שבתי צבי, יוצא לאור מכתב-יד המחבר עם תרגום, מבוא והערות מאת זלמן שור, ירושלים 1978", קרית ספר נד (תשל"ט), עמ' 161–167.

10 ראו גליקל (לעיל הערה 1), עמ' 48, 55 (וראו המקור ביידיש בעמוד שכנגד).

דיא גוטי פרא, אמי זקיני ע"ה, זוא פיל צו זאמין גישראפט אונ' גיבראכט דאז זיא היתומה אולק האט אויז גיגעבין אונ' זיך משדך גיוועזין צו ר' דוד העני ע"ה, איזט איין גדול תדור גיוועזין אונ' דיא מרינה גיהאט אונ' כמדומה לי אב"ד [אב בית דין] תוך פרישלאנדר גיוועזין. דאר נאך איזט ער תוך אלטנה קומן, האבין זיא אים לשם פאר איין אב"ד אויף גינומין. דער חתן האט גיהיישן אלי' כהן ע"ה, האט איהם ת"ק ר"ט [500 רייכסטלר] נאך גיגעבין. דער זעלבי איזט בקרוב ימיו צום גדול עשירות גיקומין אונ' איין גרוישר איש מוצלח גיוועזין, אביר ער איזט בעו"ה [בעוונותינו הרבים] בנערותיו גישטארבין, איזט נאך קיין בן ארבעי' שנה גיוועזין. באם אים המקום ב"ה [ברוך הוא] העט זיין לעבין גילאזין, וועהר איין גרוישר מענש אויז אים גיווארין כי ה' מצליח בידו, ווען ער ע"ה אשפה בידו גינומין, איזט ממש זהב דרויז גיווארין. אביר דיא מערכה אים גאר צו גישווינר גיקומין. ובאותו פעם ג"כ [גם כן] גיצענק גיוועזין איכר פרנסות. אבי זצ"ל [זכר צדיק לברכה] איזט פרנס כמה וכמה שני' גיוועזין אונ' דער אלי' כהן ע"ה האט זיך לאזין דונקן: איזט איין יונגיר מאן גיוועזין אונ' זיין עשירות הולך ומתגבר בכל יום ויום, איין חכם אונ' איין בן טובים – אביי איזט מהור"ר דוד העני גיוועזין – דאז ער זיך כמה וכמה פעמים פאר לויטן לאזין: "ווארום זאל איך ניט זוא וואול פרנס זיין אליש מיין שוואגיר ליב איזט? בין איך ניט זוא קלויג אליש מיין שוואגיר ליב איזט? בין איך ניט זוא רייך אלש ער איזט? בין איך ניט מבני טובים אלש ער איזט?". אביר המקום ב"ה, דער זיין צייט אונ' ציל אלזו פאר זעצט אונ' אורדנרט, האט אין באותו פעם הין וועק גינומין. בחייו זענין קהל באותו פעם ג"כ אין מחלוקת גיקומן אונ' – וויא הסידר עולם איזט – דער דיין, דער אנדרי יעני פארטייא גיהאלטין. אלזו איזט עש באותו פעם גאר איביל אין אונזיר קהילה בעו"ה גאנגין. בראשון גישטארבין פייבלמן, ע"ה פרנס גיוועזין. דאר נאך איזט גישטארבן חיים פירשט דער גרעשטי עושר בקהילה גיוועזין, ג"כ פרנס גיוועזין. דאר נאך האט זיך אברהם שמש נידר גיליגט אונ' גישטארבין, וקודם יציאת נשמתו ער גיזאגט: "מאן האט מיך בירופין בשיבה וב"ד [בית דין] של מעלה זאל עדות זאגן". חיים פירשט ע"ה האט איין זון גיהאט האט ר' זלמן גיהיישן, איזט גבאי גיוועזין, ג"כ גישטארבין – איזט איין אדם חשוב גיוועזין ע"ה, איין גרושיר למדן – ושאר ב"ב [בעלי בתים] וואש מיר איזט פאר געסין. אלזו האט המקום ב"ה דען שטרייט עם פרנסי' גיענדירט.¹¹

11 ראו שם, עמ' 66, 68, 70, והתרגום שלהלן בעמודים שכנגדם.

[תרגום] בידי סבתי החסידה ע"ה עוד היו קצת משכונות ומהם פרנסה את עצמה ואת היתומות שלה. שתי היתומות היו דודתי אולק ואמי מורתי מרת בילה תי'. לבסוף צירפה האישה הטובה, אמי זקנתי ע"ה, פרוטה לפרוטה וצברה את הדרוש להשיא את היתומה אולק והשתרכה אל ר' דוד העני ע"ה שהיה מגדולי הדור והייתה לו מרינה [התואר הרבני מורנא] והיה כמדומה לי אב"ד בפרישלאנד. אחר כך בא לאלטנה, ושם קיבלו אותו לאב"ד. שם החתן היה אלי' כהן ע"ה, [ואביו] נתן לו ת"ק ר"ט נדוניה. הוא הגיע בתוך זמן קצר לעושר גדול והיה איש מוצלח גדול, אבל הוא מת בעו"ה בנערותו, עדיין לא היה בן ארבעי' שנה. לו היה המקום ב"ה משאיר אותו בחיים, היה נעשה לאדם גדול כי ה' מצליח בידו, אילו נטל ע"ה אשפה בידו, הייתה נעשית לזהב ממש. אלא שהגורל פקד אותו מהר מדי. ובאותה העת היו ג"כ מריבות על הפרנסות. אבי זצ"ל היה פרנס כמה וכמה שני' ואותו אלי' כהן ע"ה הרחרח בדעתו: היה איש צעיר ועושרו הלך והתגבר בכל יום ויום, היה חכם ובן טובים – אביו היה מהור"ר דוד העני – וכמה וכמה פעמים אמר לפני הבריות: "מדוע לא אהיה פרנס כמו גיסי ליב? האין אני פיקח כמו גיסי ליב? האין אני עשיר כמוהו? האין אני מבני טובים כמוהו?". אבל המקום ב"ה, המכוון וקובע לעצמו את מועדו ותכליתו, לקח אותו באותה העת. בחייו בא הקהל ג"כ באותה העת לידי מחלוקות, וכנהוג שבעולם תמך זה במחנה אחד וזה במחנה שכנגד. לכן היה באותה העת רע מאוד בקהילה שלנו בעו"ה. ראשון נפטר פייבלמן, ע"ה היה פרנס. אחר כך נפטר חיים פירשט ע"ה, הגביר הגדול ביותר בקהילה, שהיה פרנס ג"כ. אחר כך עלה אברהם שמש על מיטתו ומת, וקודם יציאת נשמתו אמר: "זימנו אותי בישיבה וב"ד של מעלה למסור עדות". לחיים פירשט ע"ה היה בן ושמו ר' זלמן, היה גבאי, נפטר ג"כ – היה אדם חשוב ע"ה, למדן גדול – ושאר ב"ב שנשכחו ממני. כך שם המקום ב"ה קץ למריבה בדבר הפרנסים.

שני הקטעים שהובאו לדוגמה לעיל אינם יוצאי דופן בחיבורים הכוללים אותם; להפך, הם משקפים נאמנה את לשון החיבור כולו.¹² בלשון שניהם מזדקרת לעין

12 יוצאים מכלל זה סיפורים אחרים בספרה של גליקל, הנעדרים כל יסוד עברי ובכך הם מעידים על טיב המקור הכתוב שבו התודעה אליהם. ראו C. Turniansky, "Gliks Werk und die zeitgenössische jiddische Literatur", in M. Richarz (ed.), *Die Hamburger Kauffrau* 68–90. על כלל סיפוריה ראו ח' טורניאנסקי, "הסיפורים ביצירתה של גליקל האמל ומקורותיהם", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי טז (תשנ"ד), עמ' 41–65.

נוכחותו המסיבית המגוונת של המרכיב העברי, הכוללת מילים בודדות, קבוצות מילים מסוגים שונים, ביטויים, צירופים, ראשי תיבות ועוד. בצד שפע רב של עברית מותכת יש גם מידה ניכרת היטב של עברית ממש. לעתים מופיעים ביטויים ומונחים האופייניים למה שמכונה "נוסח סופרים", ומתלווים אליהם גם יסודות שאינם שייכים בבירור אף לא לאחר מן הסוגים הללו, והמצפים עדיין למחקרם המפורט הן אצל ר' לייב הן אצל מרת גליקל, ואולי גם למחקר משווה ביניהם.

בעוד שלגבי ר' לייב בן עוזר – על יסוד ההשכלה שנדרש לרכוש לו לצורך מקצועו, וביתר שאת לנוכח יכולתו לחבר שיר בלשון הקודש – אין כל ספק בדבר בקיאותו בלשון זו, לגבי מרת גליקל בת לייב מקור היסודות העבריים שבלשונה ואורחות קנייתה אותם לוטים בערפל. ברבים מהם ניכר המאמץ להתאימם לנאמר, בעיקר בנטיית השמות לבדה או בצירוף מילות השימוש.¹³ בקטעים נדירים בטקסט שולטת לשון הקודש שליטה כמעט מלאה,¹⁴ אך טבעם עשוי להעיד על תבניות ביטוי שנהגו, בכתב או בעל פה, בשעת אסון ואבל של יחיד או של ציבור.

על כל פנים, היקפו העשיר והמגוון כל כך של המרכיב העברי בלשונה של גליקל ושפע הביטויים, הצירופים והמוכאות הקצרות והארוכות ההולמות תמיד יפה את הנאמר עשויים להוביל להשערה סבירה שהיא שולטת בלשון הקודש, קוראת בה בחופשיות ומבינה היטב את הנקרא. אולם עיון מפורט בספר זיכרונותיה מספק הוכחות רבות ומכריעות שאין הדבר כך. מביניהן אזכיר רק שבפעם האחת והיחידה שהיא מצביעה במפורש על ספר עברי (יש נוחלין לר' אברהם בן שבתאי הלוי איש הורוויץ) כמקור לסיפור שהיא שוזרת בחיבורה היא גם מודיעה שהוא "נאמר" לה –

13 כגון גיסי, גיסתי, אחי ואחותי, מביתי, לביתי, בילדותי, בבחרותי, בבני ובבנותי, ועוד הרבה.

14 ראו למשל: "אכלתי לחם רמעה ותשקימו בדמעות שלישי, מי אדמה לך ומי אשוח לך בת ציון. בין בעוה משמים על הארץ גיווארפין ווארין"; "ולא ראה שברון לב או רעה בבני ובבנותי, ועל זה נאמר מפני הרעה נאסף הצדיק. אביר מיך מיט מייני ליריגי אונ' אויז גיגעביני קינדר גילאזין אין צער יגון ואנחה והוסיף צער ויגון בכל יום ויום שבר על שבר ואוהבי וקוובי יעמדו מרחוק. אביר מה אעשה ומה אקונן? עוונותי גרמו זאת ועל זה אני בוכה ועיני יודדה מים אונ' ווער אין גיט פאר געסין כל ימי חיי כי חקוק בלבי" (גליקל, עמ' 370, 372 ונוסחם העברי בעמ' 371, 373); "אין אידירי גערין דיא ערשטי זיין וואלין להציל נפשם, זה אומר בכה וזה אומר בכה וזכה, מאנין אונ' ווייביר. ושומעים הנשים המהומה הגדולה שבעות אנשים ויצאו דחומין ומבולחין וסוברים הנשים כמו שאויבים בא עלינו ח'ו, וכדי להציל כל אחת ואחת מהן את נפשה ונפש בעלה ושבתם בכי מעט, רק כל הנשים בכי' והנשים יוצאנים כל אחד בגבורתה חוץ לעזרה שלהם ב'ו אויף דיא טרעפך" (שם, עמ' 588 והנוסח העברי בעמ' 589). על דוגמאות אלה ולדוגמאות נוספות מסוגן ראו ח' טורניאנסקי, "תפילה ותחינה בספר זיכרונותיה של גליקל", מסכת ח' (תשס"ט), עמ' 11–27.

משמע הוכתב לה – ישירות בידיש.¹⁵ פירוש הדבר הוא, שנוקדה למתווך בינה ובין המקור העברי. ואם לא בקריאה ישירה בעברית, כיצד והיכן רכשה לה גליקל את הידע העברי הבולט כל כך בכתיבת היידיש שלה? אף כי, כאמור, היא מעידה על עצמה שלמדה ב"חדר" אין היא מוסיפה דבר על עובדה זו, וידוע לנו היטב היטב שה"חדר" האשכנזי לא עסק כלל בהקניה של ידיעת לשון הקודש לתלמידיו.¹⁶

על סמך מחקר יסודי של המרכיב העברי בזיכרונותיה של גליקל תרמה ישראלה קליימן-כהן תרומה מחקרית נכבדה ביותר לידיעותינו על המרכיב העברי ביידיש המערבית בכללותה.¹⁷ את העברית המותכת אצל גליקל היא העמידה בעימות משולש: (א) עם יצירות ביידיש המיועדות בעיקר לנשים (כגון ספרי מוסר, ספרי מצוות נשים ותחינות); (ב) עם שורה של טקסטים המשקפים ביתר שאף את הלשון המדוברת (כגון גביות עדות ומכתבים פרטיים); (ג) עם שורה של מילונים וספרוני לימוד גרמנית-יידיש, המכונים לרוב *Sprachmeister* והמיועדים לנמען הלא-יהודי המבקש להבין כראוי את דיבורם של היהודים. לשם השוואה עם המרכיב העברי ביידיש המזרחית פנתה למילון היסודות העבריים של ספיוואק ויהואש¹⁸ ולמילון יידיש-אנגלית של אוריאל וויינרייך.¹⁹ בין מסקנותיה המאלפות הרבות בולט חירוש בלתי צפוי: 85% ויותר מ-1150 היחידות הלקסיקליות של העברית המותכת בלשונה של גליקל נהגו בלשון הריבור. לממצא זה חשיבות יתרה לחקר לשון יידיש בכלל ולתפיסת אופייה כלשון היתוך.

באשר ל"עברית ממש" מנתה קליימן-כהן אצל גליקל 131 מובאות שונות מן התנ"ך ו-68 מן הגמרא, ועל פי מקומן הגיעה למסקנה הצפויה, שמקור רובן בחלקים השגורתיים ביותר: אם במקרא – אזי מן החומש, מתהלים, מן המגילות או מן ההפטרות; ואם בגמרא – אזי מן הסדרים המשמעותיים ביותר לחיים בגלות. אין ספק שהלימוד בחדר והתפילה בבית הכנסת החזיקו ושימרו גם דורות רבים לפני גליקל חלק ניכר מן המובאות הללו, אלא שאין בכך כדי להוכיח שאת ציטוטיה

15 ראו גליקל, עמ' 478-479, הערות 604, 606*.

16 ראו למשל ח' טורניאנסקי, "הלימוד בחדר בעת החדשה המוקדמת", בתוך ע' אטקס ור' אסף (עורכים), ה"חדר": מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות, תל אביב תש"ע, עמ' 3-35, ובעיקר עמ' 10-11.

17 I. Klayman-Cohen, *Die hebräische Komponente im Westjiddischen am Beispiel der Memoiren der Glückel von Hameln* (jiddische schtudies, 4), Hamburg 1994

18 אידיש ווערטערבוך, ענטהאלט אלע העברעאישע (און באַלדעישע) ווערטער, אויסדרוקען און אייגנעמען, וועלכע ווערן געברויכט אין דער אידישער שפראך [...], צוזאמענגעשטעלט און ערקלעהרט פון דר. חיים ספיוואק און יהואש (ש. בלומגארטען), ניר-יאָרק 1911.

19 א' ווינערניץ, מאָדערן ענגליש-יידיש יידיש-ענגליש ווערטערבוך, ניר-יאָרק 1968.

ממקורות שלא נשתמרו בדרך זו – מן הגמרא או מספרי איוב או משלי או מאותם פרקי נביאים שאינם נמנים עם ההפטרות – היא שאבה ישירות באורח בלתי אמצעי מן התנ"ך והגמרא.²⁰

מי אם כן מילא את תפקיד המתווך בין גליקל ומובאותיה? האם הייתה זו ספרות יידיש המיועדת דווקא לנשים או ספרות יידיש בת הזמן בכללותה, ובראשה הספרים לב טוב וברנט שפיגל, שני חיבורי המוסר הפופולריים שגליקל עצמה המליצה לילדיה לקרוא?²¹ לצד הפסוקים והמאמרים שמופיעים אצל גליקל לא ציינה קליימן-כהן – בניגוד לנחמה לגבי העברית המותכת – אם הם מופיעים בספרים האחרים שבדקה. בדיקתי את העברית ממש בספר לב טוב העלתה יותר מ-450 מובאות מן המקרא והגמרא, מהן רק פחות מעשר מופיעות גם אצל גליקל. בדיקה מדויקת קצת פחות בברנט שפיגל מובילה לחשבון דומה, ולהשערה שגם בתחניות וגם בספרי מצוות הנשים אין היחס שונה.

אם לא ישירות מן המקורות שכלשון הקודש, ולא מן הספרות הנפוצה בידיש – אז מגיין? אם נתבונן לא כמוצאן ובמקורן הטקסטואלי של המובאות אלא בתוכנן וצורתן, במשמעותן ובתפקידן בטקסט של גליקל, נראה מיד שרובן נושאות אופי פתגמי עד כרי כך שאפשר להקדים להן, לכל אחת מהן, ניב או ביטוי מסוג "דער עולם זאגט", "פֿאַר אַ ווערטל", "ס'גייט אַרום אַ וואָרט" ומקבילות אחרות של "אַמרי אינשי", או "הפתגם אומר" ואפילו בנוסח שאלה, כמו למשל: "איך אומר הפתגם?", "ווי זאגט מען?" (איך אומרים?), "ווי שטייט געשריבן?" (איך כתוב?). ויעידו על כך המובאות מסוג זה שמופיעות בחיבורה של גליקל:

אין הקומץ משביע את הארי; אין חדש תחת השמש; אין כל העתים שוות; אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא; אין שלטון ביום המות; אין קול ואין עונה; אנשים אחים אנחנו; בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו; בטחו בה' והי' ה' מבטחו; בן זקונים הוא לו; ברוך הנותן ליעף כח; ה' מצליח בידו; ה' נתן ה' לקח יהי שם ה' מבורך; היום כאן ומחר בקבר; לא ינום ולא ישן שומר ישראל; ואהבת לרעך כמוך; ובחרת בחיים; והגית בו יומם ולילה, והעולם בחסד יבנה; ועזבו לאחרים חילם; טוב שלא נברא משנברא; טוב כלב חי מארי' מת; יפה שתיקתי מדיבורי; כאשר יגורתי בא אלי; כל זה איננו שוה לי; כל מה דעביד רחמנא לטב עביד; כל מה שברא הקב"ה לא ברא אלא לכבודו; כרחם אב על בנים; כשם שמברכין על הטובה כך מברכין על הרעה;

20 ראו קליימן-כהן (לעיל הערה 17), עמ' 69–70.

21 ספר לב טוב לר' יצחק בן אליקים מפוזנא, פראג ש"פ; ברנט שפיגל לר' משה הענוכש אלטשולר מפראג, קראקא ש"ז. וראו אצל גליקל, עמ' 27 את המלצתה לילדיה.

לב מלכים ביד ה'; מפני הרעה נאסף הצדיק; מה רב טובך אשר צפנת ליראך; משוכנס אב ממעטי' בשמחה; עושה צדקה בכל עת; רחל מבכה על בניה; שוב יום אחד לפני מותך; תמי' תהי' עם ה' אלהיך; תן לי הנפש והרכוש קח לך.

ההקשר שנתונים בו הדברים בחיבורה של גליקל רק מחזק את ההשערה שאין כל אלה אצל גליקל אלא מיני פתגמים, מימרות, ניבים, ועוד מיני ביטויים אידיומטיים. הם מושרשים באורח טבעי שוטף ועמוק כלשונה, והא ראייה: היא משזרת אותם תמיד בקונטקסט הנכון; בניגוד למובאות בספרי המוסר ובצאינה וראינה, למשל, לעולם אינה מלווה אותם בתרגום לידיש, ופרט ליוצאים מן הכלל נדירים אין הם משמשים לה יסוד לפירוש, לדרוש או לדרשה. שגיאות הכתיב גדירות מאוד במובאותיה, אך יש שנוסחן אצלה שונה מנוסח הכתוב. לעתים אין זה אלא שינוי זעיר בסדר המילים ("השער הזה צדיקים יבואו בו" ולא "זה השער צדיקים יבואו בו"); או תמורה דקדוקית במילה ("כסעודת שלמה בשעתה" ולא "בשעתו"); כאן זו השמטת מילה ("מי יאמר מה תעשה" במקום "מי יאמר לך/אליו מה תעשה"); כאן הוספת מילה ("איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו" במקום "איש תחת גפנו ותחת תאנתו"), וכאן המרתה באחרת (כמו למשל "אין אדם מת וחצי טובתו [ולא תאוותו] בידו"). רק במקרים יחידים באים הדברים לידי עיוות ("גדול עונוי מנשוא" הופך ל"גדול עונוי מלהנשאה"). יש שהשינוי בא לשמש הסברה-מה לכתוב ("הצועק על מה שעבר" במקום "הצועק לשעבר"), להוסיף לו נופך של פתגם ("מי יוכל לדין עם מי שתקיף ממנו" במקום "ולא יוכל לדין עם מי שתקיף ממנו", או "מי יוכל לראות באבדן מולדתו" במקום "ואיככה אוכל לראות באבדן מולדתי") וגם להתאימו להקשר החדש ("מולדתו" במקום "מולדתי"). לעתים יש בציטוטיה של גליקל יותר משנראה לעין. במשפט של גליקל "ה' הפר עצת רשעים ואלהים ניצב בעדת אל" מקור הסיפה בתהלים (פב 1) ומקור הרישה באיוב (י 3; כא 16), אף על פי שיש לו מקבילה בתהלים (לג 10, "ה' הפיר עצת גויים"). בחירה זו תואמת היטב את היעדרו המוחלט של המונח גויים כלשונה של המחברת.²² המחצית הראשונה של הפסוק שהיא מצטטת במקום אחר, "רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום",²³ הופכת במקום אחר לחלקו הראשון של חיבור פסוקים אחר, "רבות מחשבות בלב איש וכו' ויושב בשמים ישחק",²⁴ שאינו אלא הצעת מקורו של הפתגם בידיש "דער מענטש טראכט און גאט לאַכט".

אף על פי שעדיין אין לקבוע בוודאות אם השינויים וההתאמות הם משלה, או אם

22 את מקומו תופסים המונחים בעברית "שאינם בר ישראלים" ו"שאינם נימולים".

23 גליקל, עמ' 257 (מקרה נדיר שבו נלווה אל הציטוט דרוש על מילה ממנו), וכן שם, עמ' 455.

24 שם, עמ' 501.

נטלה את הדברים כצורתם מן המוכן, ברור שתהליך שינוי והתאמה מעין זה מתרחש לרוב ובעיקר בלשון הדיבור. והנה, במילון של ספיוואק ויהואש שנזכר לעיל, הכולל "כל המילים, הביטויים והשמות הפרטיים העבריים והארמיים המשמשים בידיש הן כדיבור, הן בכתיבה", רשומות כעשרים מן המובאות המופיעות אצל גליקל, ושתיים מהן – "כסעודת שלמה בשעתה" ו"איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו" – רשומות כצורתן אצל גליקל דווקא ולא כצורתן במקור. בנוסף "אני הגבר ראה את עניי", הסוטה מן המקור ("אני הגבר ראה עני"), נתקלתי כבר פעמים אחדות ביצירות בידיש מן המאה ה־17. אפשר לשער אפוא, שמחקר יסודי מפורט יגלה עוד מקרים כאלה של שינוי מקובל. ואולם כבר עתה סביר להניח שלא רק את המובאות שעברו שינוי קנתה לה גליקל מלשון הדיבור, אלא שגם יתר העברית ממש העולה בחיבורה, כמו העברית המותכת שלה, מקורה בלשון הדיבור.

רישום כחמישית ממובאותיה של גליקל באוצר לשון יידיש של סטוצ'קוב,²⁵ חלקן בצורתן השונה מן המקור, הוא בוודאי עדות נוספת לשייכותן האורגנית ללשון הדיבור. חיזוק נוסף טמון במאות הציטוטים מן המקורות המשמשים איבר חי של הפתגם בידיש, כמו למשל: "סייג לחכמה שתיקה – אָבער שתיקה אַליין איז ניט קיין חכמה" (אבל השתיקה לבדה איננה חכמה); "משנה מקום משנה מול – אַ מאָל צום גוטן, אַ מאָל צום שלימול" (לפעמים לטובה, לפעמים למזל ביש); "אתה בחרתנו מכל העמים – וואָס האָסטו זיך אָנגעזעצט אויף דיין פֿאַלק ישראל?" (אז מה נטפלת לעמך ישראל?); "לא אמות כי אחיה – אַז ס'איז ניט באַשערט צו שטאַרבן שטאַרבט מען ניט" (אם לא נגזר למות, לא מתים); "יושב בשמים ישחק – אים איז גוט צו לאַכן" (לו טוב לצחוק); "במקום שאין איש – איז אַ הערינג אויך אַ פֿיש" (גם דג מלוח הוא דג).²⁶

הפתגמים הללו ועוד רבים כמותם הם חזון נפרץ בידיש; הם נפוצים ושגורים בפי דובריה ובעט כותביה. מבנם מיוסד על הקבלה בין שתי צלעות – האחת ביטוי עברי הלקוח מן המקורות, והאחרת, צמודה אליה, היא בדרך כלל אמירה רגילה בידיש. כמו עצם היווצרותם גם תפיסת משמעותם דורשת את הבנת הפתגם בשלמותו, על שתי צלעותיו. סביר להניח אם כן שהבנת הצלע הראשונה, זו העברית, הייתה מנת חלקם של רוב דוברי יידיש, גם של מי שלא שלטו בלשונה.²⁷ מכאן גם ברור

25 נ' סטוטשקאוו, דער אוצר פֿון דער יידישער שפראך, ניו יארק 1950.

26 לדוגמאות נוספות עם הסברים ראו ח' טורניאנסקי, "מבט על המפגש של עברית ויידיש: שתי לשונותיה של חברה אחת", בתוך ע' אטקס, ד' אסף וי' קפלן (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קותי) יקותיאל, ירושלים תשע"ז, עמ' 261–275.

27 על הגבול שבין הבנה מלאה ובין היעדרה מבוסס הומור פירושו של שלום עליכם לשברי מקורות הרווח בכתיבו. למשל: "מי ירום ומי ישפיל – ווער סע פֿאַרט און ווער סע גייט צו

שהבנתם את הצלע העברית של הפתגם לא נרכשה על ידי מגע ישיר של קריאה ועיון במקורות דווקא.

לשם רכישת היסודות העבריים המותכים או המשוקעים בלשון דיבורם לא נזקקו גליקל ויתר דוברי היידיש ללימוד או לעיון ישיר במקרא, במשנה, בגמרא או בספרים אחרים בלשון הקודש, ואף לא – בניגוד לסברת החוקרים בעבר – לקריאת ספרי מוסר והדרכה, תחינות או חיבורים אחרים ביידיש שהכילו אותם. אל היסודות הללו הם התוודעו באורח טבעי במהלך רכישתם את לשון דיבורם. יתרה מזאת, כפי שמתברר עתה, גם את המעיין שממנו שאבו את היסודות המשובצים בלשונם יש לחפש בלשון המדוברת החיה ובהאזנה הקשובה לנאמר בסביבתם, בבית או בבית הוולת, בבית הכנסת, ב"חדר" או מחוצה להם, בכל מקום מפגש ובעיקר במסגרת אירועים שמשמיעים בהם בקביעות או במזדמן דברי תורה כגון סעודות מצווה, סעודות שבת וחג ולהבדיל הלוויות וימי שבעה. את היקפו של מלאי היסודות המשובצים ביידיש שלהם יקבעו כמובן טיבו, רצונו ויכולותיו של כל יחיד ואופייה של קהילתו ורמת השכלתה, אך על פי רוב היה גם לבעלי הבתים וגם ליהודי הפשוט חלק ונחלה באוצר הידע מן המקורות. דבריהם – אם בלשון המקור אם בניסוחם ביידיש, כדמותם או בשינוי צורה, בגופם או ברוחם – היו בשר מבשרה ועצם מעצמותיה של תרבות החברה והקהילה.²⁸ הם באו בה לידי ביטוי הן בעל פה, לא רק בדיון הלמדני אלא גם בשיח היום-יומי לכל תחומיו, הן בכתב, החל במכתבים פרטיים וברישומים אישיים למיניהם וכלה במגוון הסוגות של ספרות יידיש.

ומה לגבי ר' ליב בן עוזר? סביר להניח שגם הוא רכש לו בדרך זו את מרבית היסודות העבריים המשוקעים או המשובצים אשר בלשון כתיבתו, ורק בדיקה פרטנית מלאה כדוגמת זו שזכתה לה לשונה של גליקל תעמיד אותנו על היסודות שקנה לו מלימודיו בהמשך חייו, על שאיבתו במישרין מן הכתובים ועל ייחודו ותכונותיו של "נוסח סופרים".

האם יש להתפלל על העובדה שמספרות יידיש בת הזמן נעדרות רובן המכריע של המובאות המשובצות בחיבורה של גליקל? אני סבורה שלא, כי אף על פי שהייתה זו ספרות לעם ונחשבה משום כך ספרות עממית, יצירה פופולרית השווה לכל נפש, לשונה לא הייתה כלל לשון עממית מובהקת, אידיומטית או פשוטה במיוחד, ולא

פֿוס" (ויש) מי שנוסע ויש) מי שהולך ברגל), "כל עורב למינהו – איטלעכער צו זינעם" (כל אחד לענייניו), "רפאנו ונרפא – שיק אונז די רפואה, די מפה האָבן מיר שוין אליין" (שלח לנו את התרופה, למחלה דאגנו כבר בעצמנו). כל הדוגמאות כאן מקורן בפרק הראשון ("דאָס גרויסע געווינס") של טוביה החולב.

28 להרחבה רבה ולדיון מפורט בעניין זה ראו מ' וויזנרנץ, "די שפראך פֿון דרך השם", געשיכטע פֿון דער יידישער שפראך: באַגריפֿן, פֿאַקטן, מעטאָרן, ניו יאָרק 1973, עמ' 184–250.

השתקפה בה נאמנה אלא מקצת מלשון הדיבור היום-יומית, הניכרת היטב ביצירתה של גליקל. וראה זה פלא: המגוון העשיר במיוחד של יסודות עבריים בכתיבתה אינו מקנה לחיבורה אופי מלומד, גבוה ונשגב; להפך, הוא מעניק לה מזג עממי חינוכי, אידיומטי ומלבב.

לשון הקודש, אשר כהגדרותיו של מקס ויינרייך חדלה להיות language of speech והמשיכה לתפקד כ־language of recording בלבד, הייתה לאיבר אינטגרלי חי ובלתי נפרד מן היידיש המדוברת, שהוסיף לה תוכן וטעם, אופי ומשמעות, עומק וצבע. בכך היא העשירה עד מאוד גם את יכולת הביטוי של דוברי היידיש המלומדים פחות והרחיבה, העשירה והעמיקה את השכלתם. בשעה שלא התקיים דיבור עברי עצמאי היו דוברי היידיש – ומן הסתם גם דוברי לשונות היהודים האחרות – מדברים עברית כחלק טבעי מלשון דיבורם היום-יומית.

MASSOROT

STUDIES IN LANGUAGE TRADITIONS
AND JEWISH LANGUAGES

XVIII

Edited By
David M. Bunis and Ofra Tirosh-Becker

Jerusalem 2016